

821.163.41.09-1 Петковић-Дис В.
94(497.11)"1914/1918"
<https://doi.org/10.18485/kij.2024.71.2.3>

МАША Љ. ПЕТРОВИЋ*
Институт за српску културу
Приштина–Лепосавић

Оригинални научни рад
Примљен: 21. 1. 2024.
Прихваћен: 24. 10. 2024.

КАКО О ВЕЛИКОМ РАТУ ПЕВА ДИС Слика рата у поезији Владислава Петковића Диса**

Циљ рада јесте да се одговори на питање на којим елементима почива стилизација Првог светског рата у поезији Владислава Петковића Диса, да се укаже на сродности и разлике које постоје у обликовању ратних страдања у Дисовој и Бојићевој поезији, те да се истакне поетичка блискост ових Дисових ратних песама авангардним стремљењима. Анализирајући поједине песничке слике које су стилизацијски сродне сликама из романа Милоша Црњанског, *Дневник о Чарнојевићу* и Растка Петровића, *Дан шести* настојали смо да покажемо како у појединим Петковићевим песмама можемо препознати протоавангардне елементе и зашто је подстицајно размишљати у којем правцу би се кретала његова поетика да није трагично настрадао и да је након рата наставио са писањем. Такође, покушали смо да потцртамо колико у обликовању ратне теме и односа лирског субјекта према рату препознајемо имплицитну поетику песника, остварену у збирци *Утопљене душе*, али и да нагласимо разлике у односу на њу. Помним читањем, компаративном анализом и уз ослањање на теоријску литературу и становишта књижевних критичара тежили смо да укажемо на најзначајније елементе песничког ратног света, који су сагласни са нашом полазном интерпретативном претпоставком, и осветлимо мање проучаван део песничког опуса.

Кључне речи: Владислав Петковић Дис, ратна лирика, Први светски рат, ратна страдања, естетика ружног, протоавангардни елементи, Милутин Бојић, Милош Црњански, Растко Петровић.

Последње песме Владислава Петковића Диса, настајале у периоду од 1914. до првих месеци 1917. године, у дугој традицији тумачења поезије овог песника нису привлачиле тако снажно пажњу проучаваоца и критичара, као што је то био случај са песмама из збирки *Утопљене душе* (1911) и *Ми чекамо цара* (1913). Стиче се утисак да поменута остварења, услед историјских околности у који-

* masapetrovic01084@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-3446-5467>

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

ма су настајала, али и каснијих друштвено-историјских токова, нису наишла на ширу и адекватну рецепцију, те да су остала скрајнута и осамљена у невеликом опусу „песника недовршеног путовања” (Ненин 1998: 17). Књижевно-критичкој сцени било је привлачније да разматра питања Дисовог стваралачког језика и особености стила, поводом којих је старија генерација критичара изрицала веома негативан суд, а за које каснији проучаваоци истичу да су песнику помогла у изградњи особеног лирског света: „Оно што је могло бити противно граматички и логици постало је сам темељ лирске космогоније” (Делић 2008: 278). Такође, пређашњим тумачима било је подстицајно, на трагу Скерлићеве критике Дисових песама, да проучавају удео онтолошког песимизма у тону песама и слици света која се у њима оприворава, као и статус лирског субјекта, према којима су млађи критичари исказивали наклоност, акцентујући да ови елементи сведоче о песнику који мења сензибилитет и доноси извесну иновативност у српску поетску традицију (в. Делић 2008: 275).

У наведеним разматрањима појединих аспекта песниковог стваралаштва, позитивно и негативно конотираних променама на нивоу песничког језика, стилских фигура, тематско-мотивских комплекса, песничких слика и емотивности, тема историје, осветљена у последњим Петковићевим књижевним остварењима, углавном је остављана по страни и препуштана биографима и оним проучаваоцима, који у свом приступу књижевном делу баштине спољашњи, позитивистички приступ. Стога се овим, песнику савременој историји окренутим, песмама у прошлости приступало искључиво у контексту осликавања трагичне животне судбине и неуспешног повратка из Француске, у коју је Дис емигрирао након повлачења преко Албаније 1917. године. Ова литерарна остварења бивала су третирана као исповедна лирика, лична сведочанства њиховог ствараоца, као нека специфична врста ратног поетског дневника, те се у њима углавном тражио онај фактографски слој и инсистирало се на тврдњи да се у њима проесећа песников свест да неће преживети ратна збивања и поново се сусрести са својом породицом, да ће трагично окончати свој живот ван домовине. Последично свим опцитаним факторима, уметничка вредност и поетичка знаковитост готово да нису истицане, не чуди нас што су дате песме остале и изван херменаутичког видокруга савременијих проучавалаца.

Тек ће на самом крају минулог века у предговору Дисовим изабраним песмама Миливој Ненин скренути пажњу на ове последње ратне песме и приметити да је у светлу развоја српске књижевности, прецизније дисконтинуитета и прекида који су својствени том развоју, могло бити значајно да је песник успео допутовати на Крф и наставити своје стваралаштво, те утицати на даљу еволуцију српске књижевне мисли (в. Ненин 1998: 7). Иако, претпостављамо, због форме и пригодног карактера овог текста, Ненин не прецизира у ком погледу и на које начине би Дис утицао и мењао даљи ток српске књижевности, ова констатација представља темељну тачку у проучавању последње Дисове стваралачке фазе. У њој препознајемо поетичка стремљења блиска авангардним која се читују у промени тона, интензивности песничке слике и потреби да уметност буде та која

ће подићи глас и свест о узалудности рата и донети промену у актуелни поредак. Настоје се исказати унутрашњи ставови и осећања лирског субјекта, сировост и бруталност представе тела, ратне борбе двоје људи, умирања... Истини за вољу, треба рећи и да су сродна авангардна стремљења присутна у нешто другачијим појавним видовима и у претходним збиркама, што сумира и Предраг Петровић, изражавајући слагање са Скерлићевом констатацијом да је збирка *Утопљене душе* програмска књига нове уметности, различите у односу на ону коју стварају Јован Дучић и Милан Ракић, књига која ће „током читавог прошлог века то и остати за неколико генерација српских песника” (Петровић 2023: 88).

Следствено језгровито скицираној традицији тумачења Дисовог стваралаштва и истакнутом односу проучавалаца према његовим ратним песмама, тежиште нашег рада ће бити на промишљањима у којем правцу би се кретала Петковићева поезика да није трагично настрадао и да је након рата наставио са писањем. Служећи се аналитичко-синтетичким и компаративним методом нагласићемо поетичке повезаности међу овим песама и авангардним стремљењима и то на примерима појединих песничких слика које су стилизацијски сродне сликама из романа *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског и *Дан шести* Растка Петровића. Осим тога, актуелизоваћемо и питање на који начин песник третира историјску грађу која се њему у тренутку писања готово симултано одвија пред очима, тј. начелни проблем односа књижевности и историје, у конкретном случају поезије и Првог светског рата, што „нас враћа на старо питање о односу уметности и стварности, односно на питање у којој мери историјске околности одређују или ремете аутономне законе уметничког кретања” (Раичевић 2022: 47). Указаћемо на механизме, какви су естетика ружног и метафизичке рефлексije, на којима почива песничко транспоноване ратне стварности у фикционални свет песме и који обезбеђују уметничку вредност конкретних песама и раздвајају их од фактографских записа. Скренућемо пажњу на то колико у обликовању ратне теме и односа лирског субјекта према рату препознајемо имплицитну поезику песника, приметну и у ранијим песничким делима.

Судар етичког и телесног принципа – слика рата у песми „Крв и доброта”

Прва песма Владислава Петковића Диса у којој су присутни ратни мотиви, уколико изузмемо песме из збирке *Ми чекамо цара*¹, јесте „Крв и доброта”, песма настала 1914. године. Она већ својим помало оксиморонским насловом, којим се у везу доводе етичка категорија и животворна телесна течност, суге-

¹ У збирци *Ми чекамо цара* песник је тематизовао ратна збивања из балканских ратова, пружајући особен критички поглед на понашање власти и народа у осетљивим историјским временима, али за потребе овог рада ми се нећемо бавити тим ратним и политичко-историјским представама, већ ћемо корпус дела ограничити на песме у којима песник осликава Први светски рат и које су настајале од 1914. године до песникове смрти, 1917. године.

рише питања која ће бити покренута и на којима ће почивати песникова слика рата. Такав наслов читаоцу намеће хоризонт очекивања који подразумева да ће песник проблематизовати тему ратног морала, односа добра и зла, могућности да се зло које чини једна страна правда чињеницом да се она брани од нападача, али и питања страдања и жртвовања за национални колектив којем појединац припада. „Ту, на ратишту, те јесени кобне” (Дис 1998: 112) почетни су стихови, који атмосфером јесени и ратног сукоба непогрешиво у свест читаоца призивају Милоша Црњанског и почетне редове његовог антиратног романа *Дневник о Чарнојевићу*: „Јесен, и живот без смисла. Провео сам ноћ у затвору са неким Циганима. Вучем се по каванама. Седнем до прозора и загледам у маглу, и у румена, мокра, жута дрвета. Где је живот?” (Црњански 2019: 5). Да ова аналогија није случајна, показале и наредне строфе песме „Крв и доброта”, у којима ћемо уочити да тежиште лирског наратива није на опису сукоба и страдања, већ на стањима и променама које ти догађаји остављају у души лирског субјекта, баш као што је то случај и у поменутом роману, где је наративно тежиште усмерено ка интернализованом доживљају рата и последицама које он оставља на идентитет главног јунака Петра Рајића.

Дисов лирски субјект оптерећен је смрћу која синестетички сензитивизује сва његова чула: изложен је „црним сликама” (Дис 1998: 112), звуцима „паклене жеке” (Дис 1998: 112) и мирису крви, око њега се умире, ничу „одаје гробне” (Дис 1998: 112), а свест о смрти поприма екстензивне квалитете и преплављује његову подсвест. То су чулне сензације у којима, по начину на који их песник стилизује, препознајемо елементе експресионистичке поетике и њен карактеристичан уметнички поступак којим се пледира за ангажовање свих човкових чула, како би се на прави начин дочарало бујање животне виталистичке, али и нихилистичке умируће енергије (в. Константиновић 1967: 67–74). Тако стилизоване слике, у којима су удружена чула мириса, слуха и вида, присутне су и у роману *Дневник о Чарнојевићу*, где приликом описивања живота и умирања у рововима Петар Рајић приповеда следеће: „Артиљерија је лупетала, звецкала и псовала. [...] Лево од нас горело је село димом, који није могао да се дигне са земље. У шуми се грозно кла-ло” (Црњански 2019: 14, 20). Успостављена компарација између представе ратне смрти код Диса и Црњанског, знаковита нам је, будући да сведочи у прилог тези да је у последњој фази стварања Петковић на плану песничке слике и тона поетички ближи авангардним, експресионистичким стремљењима, него модерним, каква су присутна у поезији Јована Дучића и Милана Ракића.

Даљи стихови песме „Крв и доброта” у знаку су укрштаја мотива ратног сукоба и страдања народа са породичним мотивима и мотивима свакодневног мирнодопског живота, који су у песму уведени посредством писма супруге лирског субјекта. Наглашава се моћ њених речи које успевају да лирског субјекта измeste из потресне и застрашујуће атмосфере рата и пренесу му „дан здравог сунца”, „једне очи благе”, „осмех детињи” и „мирис душе меке” (Дис 1998: 112). Међутим, то писмо не пружа само алтернативну перспективу и тренутно измештање из ситуације, већ оно поседује какав провиденцијални карактер, јер буди знања, доводи до спознаје лирског субјекта:

„И разумедох откуд све то бива:
Толике раке што се и сад згрћу [...]
И разумедох пут што се не мења,
Стари загрљај човека са смрћу” (Дис 1998: 112, 18–19 и 22–23).

У конкретним историјским околностима у којима се налази, захваљујући супругином писму, лирски субјекат препознаје, што је приметно из цитираних стихова, траг универзалног, свеопштег и свевременског принципа борбе живота и смрти. Ми као читаоци постајемо свесни да од тог тренутка проговара лирски субјект типолошки и егзистенцијално близак лирском субјекту из песничке збирке *Утопљене душе*, или прецизније из песама „Тамница” и „Нирвана”. То је субјект који је загледан у преегзистенцијално, за којег је живот на земљи пад, тамновање и мучење, за којег снови имају смисла само уколико су окренути ка звездама, ка метафизичким и астралним квалитетима. Оваквом универзализацијом историјског догађаја, какав је Први светски рат и његовом контекстуализацијом у оквиру безвременских филозофских питања бића, постојања, живота и смрти, са једне стране песник избегава патетичност и повишену емоционалност у певању, а са друге стране додатно истиче знаковитост, величину и трагичност конкретних збивања.

Петковићев тон одише смиреношћу, која је проистекла из помирености лирског субјекта са искомском непроменљивошћу живота и модуса постојања, у којој више не препознајемо резигнираност због места и улоге које су додељени човеку, због његове отуђености од звезда, идеала и других квалитета надстварности, резигнираност каква је присутна у песми „Тамница”. Стихови:

„И ја осетих да су људски снови
Увек земаљски, без добротe вечне [...]
Био сам миран што сам сазн’о тада
Да је свет овај исти однекада
И да ће такав остати вазда” (Дис 1998: 112, 13–14 и 25–26),

сведоче да лирски субјект у том кључу непроменљивости живота и овоземаљског света успева да се удаљи у односу на временски тренутак рата којем сведочи и да о њему говори као о универзалном принципу, о животној неминовности. У том кључу он разуме узроке ратних сукоба не као политичке, територијалне, економске или етичке, већ као дејство „тајних сила” (Дис 1998: 112), као одраз човекове патње што је „с невиних даљина, са очима звезда” (Дис 1998: 23) пао у живот, патње „с унутрашњег рада” (Дис 1998: 12), па и узалудног тражења Творца и човекове потребе да му се након смрти приближи. Рат, страдања, чињеница да „крв црна из народа тече” и „да гробови бивају све већи” (Дис 1998: 13) су релативизоване сазнањем да су они саставни део човековог животног пута, а атмосфера страве и ужаса замењена је дубином егзистенцијалних и онтолошких питања, која надилазе питања људских губитака, узалудности и бесмисла рата, разложности и оправданости побуне због граница или почињених неправди.

*Могила расте све шири и већа² – стилизација рата
у песми „Нараштај гробова и суза”*

Смиреност и резилитетност песника и лирског субјекта, потцртани тумачењем прве ратне песме, мењају се у песми „Нараштај гробова и суза” (1914), песми знаковитог наслова у чијем смисаоном језгру препознајемо жељу песника да нагласи да је рат страдање једног колектива, једне генерације људи и да оставља неизбрисиве губитке. Већ на прво читање песме јасно је да је разлика у тону између ње и песме „Крв и доброта” више него очигледна, јер кроз читаву песму доминирају песимистична расположења. Лирски субјект се опрашта од „мисли ведре”, „вере сјајне” и „нада здравих” (Дис 1998: 114), а на ратна дешавања више не гледа благонаклоно и смирено. Безвременост и универзалност борбе живота и смрти више за њега нису утеха и могућност да се превазиђе туга због конкретних смрти са којима се субјект суочава у свом окружењу. Приметно је да је слика ратних страдања интензивиранија, осећају се градацијски климакс и хиперболисаност израза. Они воде ка кулминацији потресних песничких слика у којима су поново, као у претходној песми, у експресионистичком маниру, активирани различита чула лирског субјекта и наглашена бруталност и сировост ратних призора:

„Сурова смрт отворила недра
Велико звоно на сарану виче,
Трули ветрови ломе снажна једра” (Дис 1998: 114, 3–5).

Смрт је персонификована и она се екстензивно шири на целокупно окружење субјекта, она више није парцијални чинилац, већ поприма квалитете тоталитета, о чему сведоче следећи стихови:

„Свуда крај мене кукњава је гласна,
Кржаве сузе по крвавом цвећу,
Потмули топот, убијања страсна” (Дис 1998: 114, 8–10).

Мотиви кукњава, бола, суза, крви формирају натуралистичке песничке слике, које пулсирају сировошћу, изворношћу, у којима препознајемо одјек естетике ружног и које манифестују колико је животињског, некултивисаног у рату и ратним страдањима. Слика „могиле [која] расте све шири и већа” (Дис 1998: 114) пресенчена је кроки портретима бораца, у којима не препознајемо никакве трагове достојанствене смрти, већ разорно дејство сурових борби, које су од њих начиниле готово наказне карикатуре „препуклог чела”, „пребијених плећа”, „јунака, које не познаје око” (Дис 1998: 114). Ове песничке слике асоцирају нас на сродну слику, која је проистекла из пера Растка Петровића у роману *Дан шести*:

²Насловна синтагма овог одељка рада представља модификацију стихова из Петковићеве песме „Нараштај гробова и суза”, која је предмет наше интерпретације.

„Цео је хан био испуњен лицима изгладнелих. Неки од њих нису престајали да јече. [...] У хану је био страشان задах. Око њега је гомила, која се, иако жива, полако распадала. [...] Проматрао је људе све страхотније, све изгладнелије, полуљуде, одбијајући, упорно, очајно одбијајући да закључи у себи: „Ово цркавају људи!“ (Петровић 2019: 234–235).

Та наведена блискост у обликовању ратне стварности, посредством натуралистичких слика распадања човека, анималних последњих крикова умирућег и дисонантним звуковима краја једног живота, у делима Растка Петровића и Владислава Петковића показује колико је Дис осећао дух времена и како је препознао неопходност промене у начину мишљења и певања о конкретним догађајима, с нагласком на дочаравање њихове тежине, али и уз потребу да се у њиховом транспонувању у уметничко дело успостави каква литерарна вредност.

За разлику од песме „Крв и доброта”, у којој је лирски субјекат у привилегованом положају, будући да успева да се издигне изнад околности које га окружују и посматра их са дистанце каквог мислиоца, у песми „Нараштај гробова и суза” укљученост субјекта у атмосферу страдања јесте директна и непосредна. Он је неми посматрач нестанка свог народа, умирања бораца и хероја, он је тај који их у гробове испраћа, „плете венце” (Дис 1998: 114) и посматра како „црне тике дан лешева плаве” (Дис 1998: 114). Ови метафорични стихови, осим што истичу потресност и језовитост дана у којима се умире, привлаче пажњу симболичком боја и читаоца сећају на песму „Плаве мисли”, која такође тематизује суочавање лирског субјекта са губитком, само што је тамо по среди губитак вољене драге, а овде читавог национа. Лирски субјект је трауматизован, приморан да стоји и гледа како читав свет постаје гробље, да гледа:

„Где неуморно, из победе сваке,
Из топлог срца мога нараштаја
Могла расте пут поплаве јаке” (Дис 1998: 114, 18–20).

Треба приметити да песник у дескрипцији распрострањености смрти користи глаголе и именице повезане са водом, реком, надирањем воде и поплавом, чиме жели да нагласи силину и брзину брисања граница и надирања смрти са којом је суочен субјект. Такав доживљај смрти посредством акватичких метафора и симбола присутан је и у другим Дисовим песмама, и указује, како примећује Предраг Петровић, „на дубоко митско порекло Дисових слика и симбола (‘Није ли смрт била први морепловац?’ пита се Башлар)” (Петровић 2023: 84). Такође, ова песничка слика стилизације смрти посредством водене метафорике представља спону са ранијим Петковићевим песмама, какве су „Нирвана” и „Плаве мисли”, те говори у прилог тези да је песник успео да конкретан историјски догађај литерарно транспонује и оствари комуникацију са најдубљим слојевима људског размишљања.

Завршне строфе песме „Нараштај гробова и суза” не доносе олакшање, већ климакс натурализма, бруталности, песимизма и безнађа. Лирски субјект исказује неповерење у Бога, у моћ вере, васкрснућа, исцељења и освете мртвих. За њега су „трули крстови” (Дис 1998: 115), што показује да је вера ишчезла и

повукла се пред ужасима и страхотама ратишта не само на духовном, већ и на симболичком плану. Песнички субјект објављује крај једне идеолошке матрице, изражавајући свест о безначајности библијског наратива праштања и васкрснућа, али и безначајности било којег наратива који има за циљ да ојача морал бораца, да оснажи њихово убеђење у могућност победе. Из његове констатације да је „прошло време за победне приче” (Дис 1998: 115) опазиво је да је лирски субјект дубоко свестан да реч не може победити призор смрти и страдања у рату, да не може заварати рацио. Егзистенцијални песимизам, којим су натопљене рефлексије субјекта, контрахован је и у стиховима:

„Ја знам да скоро нико неће дићи
Нараштај мртвих и сузе за мртве,
Јер лепе речи свуд не знају стићи” (Дис 1998: 115, 43–45).

Они наткриљују тешку слику рата и страдања, гашења живота и узалудне, непрегледне борбе, а читаоца остављају с утиском безизлазности, затворености и немогућности продужења живота након оваквих страхаота.

Парадоксни паралелизам бујања природе и гашења живота – слика Великог рата у песми „Пролеће 1915. године”

Својеврстан наставак атмосфере егзистенцијалног песимизма, започете претходном песмом, приметан је у песми „Пролеће 1915. године”, у којој је такође доминантна слика умирања и страдања. Она почиње стиховима „Опет нам је земља тешка к’о тамница” (Дис 1998: 116), који у цинично настројеном читаоцу могу изазвати запитаност када то песничком гласу земља није била тамница. Ипак, овога пута, идеја земље као тамнице није апстрактна и нема за циљ да „угради трауму рођења у једну лирско-метафизичку космогонију” (Делић 2008: 277), него треба да свеже конкретне гробове војника и ратних страдалника са апстрактним питањем живота на земљи као неминовне смрти. Смрт и у овој песми, као и у раније интерпретираној песми „Нараштај гробова и суза”, јесте персонификована, хиперболисана и преплављена је читав свет, јер како песник вели:

„И варош и вода, брдо и равница –
Све је једно данас, све гробови свежи” (Дис 1998: 116, 3–4).

Међутим, оно што је другачије у односу на стилизацију смрти у песми „Нараштај гробова и суза” јесу узроци због којих долази до страдања. Они су етичке природе и подразумевају сукоб принципа слободе и силе, који је метафорички опризорен оглашавањем два орла. Повратком на етичка питања песник успоставља интертекстуалну везу са својом песмом „Крв и доброта”, наглашавајући да је за њега рат увек у знаку преплета етичког и телесног принципа. Активирани орнитолошка метафорика привлачи пажњу, будући да се у њој, како то истиче

Ханс Бидерман, препознаје „*simbol titanske snage i odbrambene sposobnosti [...] amblem mnogih država i naroda* (Бидерман 2004: 269). Тако песму орлова можемо тумачити у политичком контексту борбе Срба и других балканских Словена са Аустроугарском монархијом, али и апстрактније као борбу јунаштва, силе, потлачености и слободе.

Наредни стихови су у знаку преплитања ратних мотива, мотива борбе и страдања, повезаних са феноменом смрти и контрасно постављених, мотива цветања, бујања и обнове живота, карактеристичних за годишње доба најављено насловном синтагмом песме. Посебно се издваја потресна песничка слика, изражена следећим стиховима:

„Два њихова јата небо су нам скрила:
И падају очи и главе орлића.
И падају очи к’о крунице цветне
На ту земљу влажну што све мирно прима” (Дис 1998: 116),

у којој је на симболичан начин наглашена младост палих бораца, њихово клоњуће и равнодушност природе, земље која сталожено у себе прима нова тела настрадалих. И потоњом песниковом стилизацијом персонификоване природе и ратног пролећа доминира идеја да човеково природно окружење не мари за његову смрти, већ је заокупљено животом биљака, њиховим растом и цветањем. Тако настаје помало парадоксални паралелизам песничких слика којим се указује на симултаност и синхронизитет обнове природе и гашења људског рода, пролећа природе и зиме људи:

„Док цветају брескве, веселе и сретне,
Свуда жалост иде ’ладна као зима” (Дис 1998: 116, 11–12).

У тој симултаности као да препознајемо далеку и рудиментарну претечу суматраистичких идеја Милоша Црњанског и његових тежњи да у својој поезији покаже да је живот природе и човека на неком другом месту могућ и да постоји алтернатива ратним збивањима којима је Европа погођена. Ипак, Дис не развија даље ову рефлексију и задржава се искључиво на констатацији равнодушности природе и контрасно постављеног приказа живота биљака и смрти човека.

Завршни стихови песме „Пролеће 1915. године” натопљени су повишеном емотивношћу, оличеном у удвојеним реторичким питањима, посредством којих се тежиште песме са слика природе помера ка проблематизацији темпоралности, особености ратних времена. Тешки дани за српски народ стилизовани су употребом метафоричног темпоралног одређења „ноћи црне” и „дубине мрака” (Дис 1998: 116), који је последица екстернализације унутрашњег мрака лирског субјекта, његовог незнања и неповерења у могућност поновног сванућа. Због тога хоризонт очекивања нарушавају финални стихови, у којима се читује рефлексија субјекта на тему смислености ратних сукоба и страдања. Иако дубоко свестан да народ гине, да је смрт попримила енормне размере и да је упитно какво ће бити сутра, уколико га уопште и буде, Дисов лирски субјект, баш као

и лирски субјект Бојићеве песме „Плава гробница”, остаје уверен да је ратна жртва смислена. Асинхроно времену из којег се оглашавају, ови субјекти још увек у себи похрањују принцип херојства и увереност у сврсисходност немог страдања бораца у циљу стицања слободе. Тако Бојићев субјект верује да је жртва учесника у Великом рату, разложна јер ће бити основа за нове борбе, на шта нас подсећају стихови:

„Али ово гробље, где је погребена
Огромна и страшна тајна епопеје
Колевка ће бити бајке за времена,
Где ће дух да тражи своје корифеје” (Бојић 2019: 114, 29–32).

У истом духу и нешто стишанијем тону, Петковићев субјект поручује да пали борци корачају „по путу што води престолу слободе” (Дис 1998: 116, 20).

Какво је тело у рату – интерпретација песме „Иду”

Чини се да проток времена минимизира увереност Петковићевог лирског субјекта у смисленост ратног страдања и актуелност херојског принципа, доминанте у песми „Пролеће 1915. године”, и јача егзистенцијални и историјски песимизам, познат из ранијих ратних песама. То је посебице приметно у песми „Иду”, написаној 1916. године. Специфичан наслов изражен глаголом у фокус поставља принцип кретања и то не појединачног субјекта, већ неког колектива и умножава питања читаоца ко су ти субјекти, куда иду и са каквим намерама. Разрешење набројаних дилема доноси тек трећа строфа, док се у прве две инсистира на њиховом портретисању, на физичкој представи и осликавању атмосфере у коју је ситуиран њихов покрет. За те две строфе, у којима је акценат на портретима и пејзажу, може се без претеривања рећи да представљају апотеозу смрти, ужаса, језе и да уносе готску атмосферу у Дисово песништво о Великом рату. То је уочљиво већ у уводним стиховима:

„Очи им вире из гробнице страха.
Без душе. Црни к’о подигнут гроб.
Усне препукле од врелог даха.
Над сваком главом надвила се коб” (Дис 1998: 117, 1–4),

стиховима утемељеним на поступцима натуралистичког описивања и естетике ружног, карактеристичним за Петковићеву прву збирку песама *Утопљене душе*, али и за песништво и прозу како друге генерације српских модерниста тако и за авангардисте. У овим песничким редовима колектив у покрету је синегдохално опризорен навођењем појединачних делова тела, очију, усана и срца, који својим изгледом и звуком одишу страхом и непријатношћу. Овакво синегдохално раздвајање појединих делова тела и осећај њиховог одвајања од остатка човека, праћено свешћу јунака да се праштају са својим животом, асоцијативно успо-

ставља повезаност са сличним погледом на свет Петра Рајића³, већ поменутог јунака романа *Дневник о Чарнојевићу*, са којим смо и у претходним поглављима рада успостављали тематско-мотивске и стилизацијске везе, настојећи да покажемо колико у Дисовом песничком изразу постоји тенденција ка авангардном.

Наредна строфа песме „Иду” накратко у тематско-мотивско језгро поставља звучне сензације пулсирања срца, које треба да замене звук звона, чиме се још једном у песниковом лирски стилизованом свету демонстрира изостанак поверења у религију, у њено место и утешну снагу у ратним околностима. Потом се песник враћа тематизовању положаја и изгледа тела у ратним страдањима и истиче да су на њему приметне промене у виду црне боје коже и седе косе, које сведоче бол и трауму са којом се борци суочавају. Стихови:

„А иду они, посланици пакла.
Напред корача побеснео пир.
Тресу се куће и падају стакла.
И ноћ се спушта, и врисак, и мир” (Дис 1998: 177, 9–12),

акцентују да су људска тела сведена на живе покретне лешеве, на ходајуће смрти које се редом сахрањују. Борци за слободу су именовани посланицима пакла, а њихово кретање као побеснео пир у чему се очитују рефлексии протоекспресионистичке поетике, која, како смо раније у раду сугерисали, настоји да споји похотну виталистичку енергију славља, својеврсног пира, и енергију танатоса, страдања и смрти. Треба рећи и да у патриотској лирици овакве авангардне тежње нису присутне само у песништву Владислава Петковића Диса, него и у неколиким песмама Симе Пандуровића из збирке *Дани и ноћи*, објављене 1912. године. Пружајући осврт на Пандуровићеве песме „Рањеници из 1912” и „Цвеће овог пролећа” Предраг Петровић изриче суд, који се може применити и у погледу на Петковићеву песму, а то је да „након ратних пустошења свет добија паклене обресе, бојним пољем крећу се кржаве сенке и авети мрака који су гласници наступајуће апокалипсе” (Петровић 2016: 74).

У таквој атмосфери апокалиптичног краја света финална строфа песме „Иду” потврђује да смрти бораца више нису знак слободе, већ доказ бесмисла страдања и ратних сукоба. То је веома смела мисао, будући да је изречена током самог рата, али и недвосмислено истинита мисао која ће бити свесрдно заговарана тек почетком двадесет првог века, када је почело да се изнова „говори о бесмислености – и са војног и са стратешког аспекта – апсурдних одлука војних стратега које су довеле до страховитих губитака у биткама Великог рата” (Раичевић 2022: 54). Бесмисленом страдању и свеопштој смрти у последњим стиховима:

³ На овоме месту имамо у виду следећи Рајићев став: „Страховито, уплашено, пажљиво, ја гледам живот и држим га рукама које дрхте, и гледам око себе шуме и путеве и небо” (Црњански 2019: 27), који манифестује свест јунака да му живот виси о концу и да долази до раздвајања појединачних делова тела и осећања живота.

„Понекад глава скривено се крсти.
 Још знак слободе детињи је плач” (Дис 1998: 117, 15–16),

контрастирана је појединачна и скривена молитва бораца и детињи плач. Чини се да овај чин обраћања Творцу и звук дечијих суза на симболичком плану треба да очитују поверење лирског субјекта у будућност, у нове нараштаје који се рађају док њихови очеви умиру, у нове генерације које ће извојевати победу и обезбедити слободу, те наставити неки други и другачији живот након Рата. Ипак, то поверење лирског субјекта је слабашно, неубедљиво и искричаво, недовољно јако да се супротстави интензивним и екстатичким песничким сликама страве и ужаса, краја света и постојања људске врсте, које доминирају читавом песмом, али и другим Петковићевим ратним песмама.

Има ли живота и шта је са личним идентитетом „После Албаније”

Након неколико претходних песама у којима нема прецизирања историјског догађаја који се опева, већ на основу датумирања рукописа закључујемо о којем периоду је реч, читалац се сусреће са песмом „После Албаније” (1916), чији наслов недвосмислено упућује на повлачење српске војске преко Албаније, на албанску Голготу српскога народа. У њој су доминантни мотиви напуштености, незаштићености, разочараности и поражености српског национа, који каузално условљавају присуство мотива сеобе и лутања. Индивидуалног лирског субјекта из ранијих Петковићевих ратних песама, смењује колективни, који се оглашава из дубине трагизма народа који је поново, као и много пута пре тога, доведен у ситуацију да напусти своје родно тле и да у процесу сеоба редефинише свој државнички, национални, културни и персонални идентитет. Стихови:

„Ми, синови њени, витезови стари,
 Деца смо несреће и лутања злог!
 Нечувене патње небо нам подари,
 Патње што не виде ни човек ни Бог” (Дис 1998: 118, 5–8),

хиперболисано осликавају тежину усуда који је додељен јуначком народу, навиклом на борбу и жељном победе. Нови нараштаји у датим историјским околностима препознају судбину својих предака и уочавају историјски континуитет, циклично понављање историјских прилика.

За њих Први светски рат, како то Дис истиче, није само питање слободе, победе или пораза, већ питање осећања бездомности, неукорењености, нагло прекинуте везе са отаџбином, те круцијално питање идентитета, сумирано следећим: „А сада? Ко смо сада? И где је наш дом?” (Дис 1998: 118, 12). Овако формулисано идентитетско питање показује још једном колико је Петковићев субјект близак авангардном субјекту који покушава да изнова, након суочења са траумом рата, пронађе самога себе и смисао свог постојања. Наведена песничка

рефлексивна о идентитетским трагањима и самопосматрањима српског војника након боравка на фронту, у сећање призива редове из пера Милоша Црњанског:

„Нити сам чији, нити имам кога, ни брата, ни слуге, ни господара. [...] Они ме виде увек ведро, некад, ретко, уморног, скоро увек насмешеног, ничијег. Ни вере, ни мира, ни кућишта, никад ничега” (Црњански 2019: 25),

који сведоче колико су *Дневник о Чарнојевићу* и његов носећи јунак Петар Рајић идејно блиски Петковићевом субјекту ратних песама, колико обојица пате од истог губитка свега што их је идентитетски одређивало, свега што је представљало темељ за одговор на суштинска егзистенцијална питања припадања и осећања сопства.

Песничка слика положаја Срба током повлачења преко албанских планинских венаца и масива обележена је и конкретним социјалним мотивима, питањима голе егзистенције и опстанка. Питорескношћу израза песник дочарава тежак положај људи, глад, умор и исцрпљеност, стање тела и духа у којем је смрт „радост, добродош’о гост” (Дис 1998: 118). У обликовању ових слика Дис успоставља интертекстуалне везе са песницима романтизма, Његошем и Јованом Јовановићем Змајем, приметне у синтагмама *чаша жучи* и *гробови светли*. Стиховима:

„Где његовог дома! Глад израста свуда.
Ту се чаша жучи испија до дна.
Мру гробови светли, мре и света груди,
Деца умиру с осмехом крај мајки без сна” (Дис 1998: 118, 17–20),

он активира романтичарску традицију родољубивог песништва у којем је борба херојски чин, а смрт највиши идеал, у којем жртва предака вреди јер ће бити темељ за делање потомака, али врши њено превредновање. Конотирајући ове канонске Његошеве и Јовановићеве синтагме у другачију значењску раван, у историјске околности страдања српског народа у борбама, понижавајућег напуштања сопственог националног огњишта, глади, жеђи и хладноће, Петковић потенцира бесмисао романтичарских уверења да *чашу жучи чаша меда прати* и да су *гробови светли*. Наглашава гашење светлости гробова, које на метафоричком плану значења треба да посредује идеју о сутрашњици која неће сванути, будући да деца умиру и да нема ко да настави борбу коју су му храбри преци оставили у аманет.

Последње строфе песме, међутим, доносе неочекивани преокрет. Појављује се мотивски комплекс надања и готово месијанског ишчекивања спасиоца, добра, завршетка зла, новог дана и сјаја. Сагледани у контексту читаве песме, али и претходних већ интерпретираних песама о Првом светском рату, ови мотиви делују помало неуверљиво и неутемељено, будући да пркосе реалним животним, друштвеним, политичким и историјским околностима. Због тога се намеће питање на основу чега колективни лирски субјект верује да долазе бољи дани и да се мора инсистирати на њиховом ишчекивању и претражавању кроз историјски и национално тежак период. Ако је „све што год је им’о све Србин дао” (Дис

1998: 118), ако без отаџбине, ипак за њу умире, ако је све црном бојом пресенчено, из чега се црпи позитивна мисао и вера у „сасвим доба ново”, у „сасвим нову мис’о” и „сасвим нови сјај” (Дис 1998: 118), у песми остаје неразјашњено. Овај финални оптимизам, толико опречан у односу на песимистичан тон већег дела песме, можемо само правдати константном борбом у лирском субјекту, и индивидуалном и колективном борбом, истицаном и у претходним песмама, борбом између безнађа и вере у смисао живота, у могућност постојања након рата, у чињеницу да ће бити неко *после Албаније*, да „злу свакоме мора једном доћи крај” (Дис 1998: 118, 28).

*У страниој земљи изгнаник страино је бити*⁴ – један поглед
на песме „Међу својима” и „Недовршене песме”

Тумачећи песме које су део ратног опуса Владислава Петковића Диса загазили смо да је песник у изградњи слике Првог светског рата и литерарне трансформације проживљеног у уметничко остварење настојао да обухвати све кључне етапе овог историјског догађаја: почев од борбе на фронтима, пораза српске војске, повлачења преко Албаније, до исељења младих људи у Француску и друге савезничке државе, те њиховог положаја и живота у новом окружењу. У песмама „Међу својима” (1916) и „Недовршене песме” (1916–1917) у веома личном тону, са осетнијим примесама аутобиографског него што је то случај у осталим ратним песмама, песник кроз исповест лирског субјекта актуелизује сопствену исповест и оставља сведочанство о својим данима проведеним далеко од Србије, од своје породице, супруге и деце. Њега подједнако окупирају мисли о приватној, дубоко личној и интимној, и државној, шире узев друштвеној, судбини:

„У мом срцу поноћ. У њој каткад тиња
Мис’о да још живиш, мој пределе млади.
Моја лепа звезда, мајка и робиња,
Боже! Шта ли данас у Србији ради? (Дис 1998: 121, 1–4).

Из наведених стихова, али и оних који следе опажамо лирског субјекта који пати и који са тугом и зебњом, метафорично опризореним посредством песничке слике поноћи и мрака у срцу, замишља како изгледа живот у отаџбини, како се његова супруга бори са сиромаштвом, неизвесношћу и смрћу, којом је окружена. Посебно је забринут за своју децу, која су метонимијски представљена као „два цвета из четири рата” (Дис 1998: 121), чиме се жели скренути пажња на шири контекст, на балканске ратове и друга ратна дешавања која су претходила Првом светском рату и која су обележила живот генерације којој Дис и његов лирски субјект припадају, а самим тим и животе њихових потомака и нове нараштаје који су рођени у та смутна историјска времена. Размишља о начину на који ње-

⁴ Наслов поглаваља рада јесте стих из песме „Недовршене песме”.

гова деца проживљавају страхоте ратног доба и очево одсуство од куће, како се његова супруга бори са сопственим емоцијама и знатижељним дечијим питањима о оцу, контрахованим у следећим замишљањима породичног разговора:

„Мама, зашто плачеш? Је л’ писао тата?
У велике патње невино питање
Дуби дубљу рану: плач ти тресе груди...” (Дис 1998: 121, 16–18).

Лирском субјекту овакве мисли усмерене ка породици, ма колико биле тешке и туробне, доносе тренутно олакшање и искричаву светлост у поноћ у његовом срцу, баш као што писмо његове супруге у првој песми претпостављеног ратног циклуса, песми „Крв и доброта”, представља алтернативни поглед на свет и омогућава му да се бар на трен измести из атмосфере страдања и борби.

У сличном знаку преплитања туге и наде, осећања тежине тренутка и покушаја измештања мисли у породичну топлину саткане су и „Недовршене песме”. Оне су целина сачињена од четири лирска фрагмента, који осветљавају положај лирског субјекта у Француској и његову мисао на отаџбину и породицу. Стога су већ у почетним стиховима присутни мотиви ишчекивања супругиног писма које десет месеци не стиже, стрепње да ли је породица у животу и на окупу, тескобе и злослутних мисли:

„А она не пише, а душа стрепи.
Залуд право кући мисао ми хрли,
Али кућу не налази, успомене грли” (Дис 1998: 122, 9–12).

Из наведених стихова очито је да субјект брине што ни у мислима не успева да створи представу породице и огњишта на окупу, те што уместо таквих призора разум нуди сећања и песимистичне слике гашења њихових живота. Будући да не изналази рационално објашњење за изостанак писма, решење које би га умирило, он излаз види у политичким и религиозним рефлексијама, у којима самог краља и Творца проглашава кривима за непослато писмо. У веома ироничном тону, уз примесе јетке критике, он проблематизује питање актуелне краљеве власти, али и владавине немачког престолонаследника, њихове моћи и положаја српског народа у односу на задате околности. У тим стиховима препознају се манир и тон Петковићевог лирског субјекта присутног у збирци песама *Ми чекамо цара*, али са том разликом што се у овој песми израженије преплићу приватна и јавна сфера његовог бића.

Са политичко-религиозног тематско-мотивског комплекса песник се изнова враћа тематизацији сопственог положаја и осећања појединца који је живот наставио на другом месту, који покушава да живи, иако зна да рат букти, да су у отаџбини црни дани и да му је породица далеко, који се суочава са бројним страховима. Управо та емоција страха, јесте нешто што је ново и што није било присутно у претходно интерпретираним ратним песмама, а што, како примећује Јован Делић, јесте типично осећање у Дисовој лирици које „при том, није ни једног корјена нити исте природе; оно је разнородно и богато” (Делић 2008: 303).

Реализовано у контексту стилизације Првог светског рата и положаја субјекта у емиграцији оно доприноси сложености и вишедимензионалности Петковићевог лирског света, као и рељефности слике рата и патриотске лирике.

Завршни стихови „Недовршених песама” сумирају слику последње етапе у развоју Великог рата, којој је песник сведочио. Они почивају на укрштају захвалности лирског субјекта што је у туђини добро прихваћен, те нади да ће се рат окончати и да ће се безбедно вратити својој породици и отаџбини:

„Оставих, дакле, свој кућни праг
И отаџбину: најљуће ране.
Некако пренех живот наг
И наду на зору да опет сване
Над мојом земљом надви се жалосна врба,
А туђина мене прими са слободом Срба” (Дис 1998: 125, 7–12),

и зебња да ли ће све бити онако како се очекује, и шта ако су најмилији већ покојни и ако не буде дома и отаџбине у коју се може вратити. Трагично окончан живот приликом повратка из Француске на Крф није песнику дозволио да настави своје писање и да донесе коначни литерарни суд и уобличен песнички запис о до тада највећем сукобу који памти европска цивилизација.

Закључак

Из претходно анализираних Петковићевих песама, које су настајале у периоду од 1914. до 1917. године и које су окренуте тематизацији Првог светског рата, приметно је да је песникова стилизација овог историјског догађаја, у којем је био сведок и учесник, заснована на преплету конкретних историјских, политичких и националних мотива са онтолошким, егзистенцијалним, етичким и астралним мотивима. Овај преплет унутрашњег и спољашњег погледа на рат показује да је песник, упркос минималној временској дистанци у односу на време о којем оставља поетски запис, успео да догађајима приступи веома дистанцирано и укаже на њихов универзални, космички потенцијал. У песмама, које су настајале почетком рата и током тих првих борби српске војске, опазиво је да је лирски субјект близак лирском субјекту, каквог срећемо у многим песмама збирке *Утопљене душе*, субјекту за којег је пад у живот једнак паду у бесмисао и који је загладан у метафизичке дубине, што потврђује песникову намеру да ратна збивања сагледава као праначело, као вечну борбу живота и смрти. Доминантни елементи на којима почива опризоравање ратних збивања у тим песмама јесу генерализација, разнолика уопштавања, хиперболизације, али и негирање историјских и политичких чињеница, чиме се изнова потврђује литерарна вредност написаног.

Померање песника у историјском времену донело је и промене у певању, па тако за његовог лирског субјекта историјска, национална и политичка свест постају релевантни чиниоци ратних збивања. Он сужава фокус својих посма-

трања ка микро слици конкретних борби, сукоба и смрти која га окружује. Рефлектује на питања смисла борбе и умирања, константно наглашавајући подвојеност која у њему постоји у вези са тим проблемима. Те рефлексije наткриљене су проблематизацијом естетике ружног у поезији, приказивањем људског тела у борби, „живота” у рововима и блату, смрти, труљења и пропадања. У раду смо нагласили да је овај стилски поступак спона са претходним Петковићевим остварењима, те да је у ратним песмама интензивирањем, суровији и бруталнији, што представља аргумент за истицање протоавангардних елемената у његовом песништву и маркирање промене сензибилитета коју песник доноси. Запазили смо да последње песме усложњавају и допуњују слику рата мотивима албанске Голготе, проблемима сеоба, неукорењености и бездомности Срба, али и мотивима иселења и могућности живљења или преживљавања у туђини, уз све личне и националне тешкоће како индивидуалног тако и колективног лирског субјекта. У њима препознајемо тематско-мотивско врело из којег ће по завршетку рата потећи бројна поетска и прозна остварења авангардиста и њихових наследника.

Такође, приликом анализирања Дисове слике Великог рата уочили смо да постоји велика поетичка и стилска подударност између његових песничких слика и слика које су остварене из пера Милоша Црњанског и Растка Петровића. Због тога смо на изабраним примерима из поезије и романескних остварења покушали да компаративним читањем укажемо на авангардне тенденције присутне у Петковићевом стваралаштву и да их осветлимо у контексту развоја српске књижевности, те поставимо питање у ком правцу би се кретала песничка поетика да није трагично настрадао 1917. године. Да ли би она била блиска авангардном крику Црњанског, Винавера и Петровића или би остала непромењена и ближа оној коју песник испољава у *Утопљеним душама* и *Ми чекамо цара*?

Животна судбина песника онемогућила му је да заврши певање о Првом светском рату, да изрекне коначан суд и изнедри заокружену целину слике рата и свих његових појединачних фаза, које је искусио српски народ. Но, на основу песама које је оставио, а чије смо тумачење настојали да пружимо у редовима овог рада, успели смо да дођемо до одређених закључака у вези са представом рата у Дисовој поезији, али и, што је можда и значајније, у вези са литерарном и естетском вредношћу завршне фазе певања, те њеним поетичким значајем за даљи развој српске поезије и књижевне мисли у целини. За крај, рекли бисмо да за Диса, Први светски рат јесте борба добра и зла, тела и духа, вере и безнађа, смисла и бесмисла, конкретног и апстрактног, ужаса и наде, мрака и светла, а за нас су његове песме посвећене овој тематици прилика и могућност да још једном, из неке друге перспективе, из визуре још једног песника сагледамо један од најзначајнијих историјских догађаја и проговоримо о његовом литерарном сведочанству.

ЛИТЕРАТУРА

Бидерман 2004: Н. Biderman, *Rečnik simbola*, Београд: Plato.

Бојић 2019: М. Бојић, *Песме и драме*, Београд: Portalibris.

Делић 2008: Ј. Делић, Владислав Петковић Дис као пјесник промјене сензибилитета, *О поезији и поетици српске модерне*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 273–318.

Дис 1998: В. Петковић Дис, *Утопљене душе и последње песме*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Константиновић 1967: З. Константиновић, *Експресионизам*, Цетиње: Обод.

Ненин 1998: М. Ненин, Поезија Владислава Петковића Диса или прича о недовршеном путовању”, *Утопљене душе и последње песме*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 7–18.

Петровић 2016: П. Петровић, Естетика ружног у поезији Симе Пандуровића, *Између музике и смрти*, Београд: Службени гласник, 53–78.

Петровић 2019: Р. Петровић, *Дан шести*, Београд: Порталибрис.

Петровић 2023: П. Петровић, Орфејско завештање: Дис и Миљковић, *Орфејско завештање*, Лесковац: Задужбина Николај Тимченко, 71–88.

Раичевић 2022: Г. Раичевић, Велики рат и српска авангарда, *Добра лепота – Андрићев свет*, Нови Сад: Академска књига, 47–58.

Црњански 2019: М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Београд: Вулкан издаваштво.

Maša Lj. Petrović

HOW DIS WRITES ABOUT THE GREAT WAR
The image of war in the poetry of Vladislav Petković Dis

Summary

The aim of the paper is to answer the question of what elements the stylization of the First World War in the poetry of Vladislav Petković Dis rests on, to point out the similarities and differences that exist in the shaping of war suffering in Dis's and Bojić's poetry, and to highlight the poetic closeness of these wartime poems of Dis's songs with avant-garde aspirations.

Analyzing certain poetic images that are stylistically similar to images from Miloš Crnjanski's novel, *The Journal of Čarnojević* and Rastko Petrović, *The Sixth Day*, we tried to show how we can recognize proto-avant-garde elements in some of Petković's poems and why it is stimulating to think in which direction his poetics would move if he did not die tragically and that he continued to write after the war. Also, we tried to underline how much we recognize the poet's implicit poetics in the shaping of the war theme and the lyrical subject's relationship to the war, realized in the *Drowned Souls* collection, but also to emphasize the differences in relation to it. Through careful reading, comparative analysis, and relying on theoretical literature and the views of literary critics, we aimed to point out the most significant elements of the poet's wartime world, which agree with our initial interpretative assumption, and shed light on a less studied part of the poet's oeuvre.

Keywords: Vladislav Petković Dis, war poetry, First World War, war suffering, aesthetics of the ugly, proto-avant-garde elements, Milutin Bojić, Miloš Crnjanski, Rastko Petrović.